

ARCHITEKTURA

CZASOPISMO TECHNICZNE
TECHNICAL TRANSACTIONS
ARCHITECTURE

WYDAWNICTWO
POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

5-A/2010
ZESZYT 13
ROK 107
ISSUE 13
YEAR 107

JANUSZ NOWIŃSKI*

**GENIUS HORTI W CYSTERSKIM OPACTWIE.
OGRODY DAWNEGO OPACTWA W ŁĄDZIE NAD WARTĄ
W ŚWIETLE XIX-WIECZNYCH ŹRÓDEŁ**

**GENIUS HORTI IN THE CISTERCIAN.
THE GARDEN OF THE OLD ABBEY IN ŁĄD UPON WARTA
IN THE LIGHT OF 19TH CENTURY SOURCES**

Streszczenie

Kasata cysterskiego opactwa w Łądzie w 1819 r. położyła kres jego blisko 700-letniej historii. Konsekwencją kasaty stała się m.in. likwidacja bogatych zbiorów łądzkiej biblioteki i archiwum opactwa. Archiwalia łądzkie w większości zaginęły. Opactwo Najświętszej Maryi Panny i św. Mikołaja w Łądzie należało do najstarszych i wzorcowych cysterskich cenobiów w Polsce, o czym świadczą do dziś m.in. wybitne dzieła architektury i sztuk plastycznych w nim zachowane. Wysoki poziom prezentowały również klasztorne ogrody, które uległy zniszczeniu po kasacie. Wobec braku danych archiwalnych trudno jest dzisiaj precyzyjnie odtworzyć historię i charakter ogrodów opactwa w Łądzie. Cennymi informacjami na ich temat są relacje podróżników, badaczy, kartografów, malarzy i rysowników z XIX w.

Słowa kluczowe: Łąd na Wartą, cystersi, cysterskie ogrody

Abstract

The dissolution of the Cistercian abbey in Łąd in 1819 put an end to its history lasting nearly 700 years. The consequence of such a suppression was the elimination of the rich collection of Łąd library and archives of the abbey. Łąd archives mostly disappeared. The abbey of Our Blessed Virgin Lady and St Nicholas in Łąd was one of the oldest and best Cistercian monasteries in Poland. It is proved by maintained outstanding works of architecture and fine art. The monastery gardens, which were destroyed after the dissolution also presented high level. Because of non-existing archival data, it is difficult to accurately reconstruct the history, and nature of the gardens of the Łąd abbey. The accounts of travelers, researchers, cartographers, painters, and illustrators from 19th century are the only valuable information on the abbey.

Keywords: Łąd upon Warta, Cistercian, Cistercian gardens

* Janusz Nowiński, Instytut Historii Sztuki, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Kustoszą Zabytków Dawnego Opactwa, e-mail: j.nowinski@uksw.edu.pl

WSTĘP

Obecność ogrodu, a właściwie zespół ogrodów, charakteryzuje *genius loci* każdego z cysterskich opactw doby nowożytnej do tego stopnia, że stanowi *conditio sine qua non* klasztornej założenia. Ogrody służące mieszkańcom klasztoru tworzyły zespół o swoistym *genius horti*, gdzie aspekty funkcjonalno-użytkowe przenikały się także z treściami religijno-mistycznymi. Wiemy, że charakter *chortus conclusus* posiadały aranżacje klasztornych wirydarzy, gdzie pojawiały się m.in. kwiaty o symbolice maryjnej¹. Zioła uprawiane w zielniku (*herbarium*), obok walerów leczniczych, dla ascetycznie uformowanego mieszkańca cenobium prezentowały również symbolikę duchową, kojarzoną z wartościami cnót i chorobami duszy². Przy każdym klasztorze istniał ogród warzywny (kuchenny) oraz sad (*pomarium*). Tworzyły one często tzw. ogród konwentualny, pełniący w cysterskich cenobiach doby nowożytnej funkcje użytkowe i rekreacyjno-ozdobne³. Od XVI w. przy wznoszonych wówczas obok cysterskich klasztorów pałacach opackich powstają osobne założenia ogrodowe o charakterze reprezentacyjnym i użytkowym, określane jako ogród opacki. Ogrody takie istniały m.in. przy pałacach opatów Sulejowa, Wąchocka, Oliwy, Pelplina, Mogiły, Koprzywnicy i Paradyża⁴.

Cysterskie opactwo w Łądzie nie mogło być tu wyjątkiem (rys. 1). Należy w tym momencie przypomnieć, że Łądz uchodził powszechnie za najstarsze założenie cysterskie w ustanowionej w 1580 roku Polskiej Prowincji Cystersów i jako opactwo-matka aspirował do roli wzorca dla pozostałych cenobiów⁵. Propagatorem tej idei był największy opat Łądu doby nowożytnej, mecenas nauki i sztuki, Mikołaj Antoni Łukomski, rządzący opactwem w latach 1697–1750. W zamyśle ambitnego opata-mecenasa zewnętrznym potwierdzeniem prawdziwości prymatu Łądu powinna być okazała forma, dostojność i splendor architektury, wystroju i wyposażenia tutejszego kościoła, klasztoru i ich otoczenia⁶. Nie ulega wątpliwości, że jego staraniom o piękno i dostojność gmachów klasztoru, kościoła i nowo wzniesionego pałacu opackiego towarzyszyła równa troska o piękno ich otoczenia. Na okazały i harmonijny charakter całości cysterskiego założenia w Łądzie zwrócił uwagę Wincenty Hipolit Gawarecki, opisujący dawne opactwo w latach 40. XIX w.: *Kościół księży cystersów w Lendzie jest wspaniały (...) na wzgórzu nad brzegiem rzeki Warty, z jednej strony otwartem, a z drugiej, w oddaleniu lasem ostoniętem wznoszący się,*

¹ Zob. M. Krenz, *Średniowieczna symbolika wirydarzy klasztornych*, Kraków 2005, s. 57 i nn.

² Zob. K. Rosbach, *Paradiesgärtlein*, Frankfurt am Mayn 1588; dzieło to jest przykładem zielnika, gdzie każde z ziół opatrzone jest biblijnymi odniesieniami oraz wykładem na temat jego cielesnego i duchowego oddziaływania. W podobnym stylu interpretuje zioła Filippo Picinelli, zob. F. Picinelli, *Mundus Symbolicus. Liber decimus Herbae*, Cologne 1694, s. 614 i nn.

³ Zob. K. Eysymontt, *Klasztorne ogrody i park nowej rezydencji w Henrykowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 18(1972), z. 3, s. 213, 215. Na temat struktury przestrzennej i funkcjonalnej cysterskich ogrodów zob. M. Milecka, *Ogrody klasztorne OO. Cystersów – historia i współczesność*, [w:] *Ogród sakralny – idea i rzeczywistość*, VII międzynarodowa konferencja o architekturze i sztuce sakralnej „Kościoty naszych czasów”, Kielce 2008, s. 81-85.

⁴ Zob. L. Majdecki, *Historia ogrodów*, Warszawa 1978, s. 186.

⁵ Na temat historii Polskiej Prowincji Cystersów zob. A.M. Wyrwa, *Polska Kongregacja Cystersów i jej opaci prezesi*, [w:] *Ingenio et Humilitate. Studia z dziejów zakonu cystersów i Kościoła na ziemiach polskich* (...), (red.) A.M. Wyrwa, Poznań–Katowice–Wąchock 2007, s. 76 i nn.

⁶ Więcej na temat osoby M.A. Łukomskiego i jego mecenasowskich inicjatyw zob. J. Nowiński, *Nagrobek opata-mecenasa Mikołaja Antoniego Łukomskiego w pocysterskim kościele w Łądzie nad Wartą*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2008, nr 3-4, s. 385-406.

najprzyjemniejszy dla oka czyni widok; a jako wzór pięknego budownictwa, za jeden z najzobowiązujących gmachów kraju, uważać go wypada. Podobnie wszystko co go otacza, jako to: klasztor, mieszkanie opackie, zabudowania rozmaite, ogrody owocowe były kształtnej postaci, i głównego przedmiotu wspaniałości, jakim jest kościół, odpowiadały⁷.

Kasata cysterskiego opactwa w Łądzie w 1819 r. pocięła kres jego blisko 700-letniej historii. Konsekwencją kasaty stała się m.in. likwidacja bogatych zbiorów łądzkiej biblioteki i archiwum opactwa, które zaginęło. Wobec faktu dewastacji po kasacie otoczenia dawnego opactwa oraz braku danych archiwalnych trudno jest dzisiaj precyzyjnie odtworzyć pierwotny charakter i aranżację klasztornych ogrodów. Pewne informacje na ich temat odnajdujemy w relacjach i przekazach ikonograficznych z XIX w., a zwłaszcza w *Kronice OO. Kapucynów*, którzy w 1850 roku objęli chylące się ku upadkowi kościół i pocysterskie zabudowania⁸.

Najstarsza informacja o ogrodach łądzkich pochodzi z 1827 roku, kiedy to, krótko po kasacie opactwa cystersów, biskup kalisko-kujawski Józef Sebastian Koźmian zamierzał przenieść do Łądu swoją rezydencję z Kalisza oraz część seminarium wrocławskiego. W przedstawionym mu sprawozdaniu na temat stanu zabudowań i otoczenia dawnego klasztoru cystersów wymienione są m.in. dwa ogrody utrzymane w dobrym stanie⁹. Wzmiankowane ogrody to niewątpliwie ogród konwentualny – położony przy kanale rzeki Warty i na wyspie, oraz ogród opacki – otaczający pierwotnie od południa i północy pałac opata. Ich istnienie, i po części stan zachowania, dokumentuje w 1850 r. kapucyński kronikarz: (...) ogród klasztorny zarosły i zniszczony, więcej podobny do dzikich stepów niż owocowego ogrodu. Most prowadzący przez kanał od rzeki Warty do ogrodu walący się i ze strachem tylko można nim przechodzić. Ogród opacki wcielony do Folwarku nowo przy ogrodzie wystawionego – zniszczenie słowem wszędzie i spustoszenie. Mury otaczające Kościół i klasztor i opactwo z dwiema wspaniałymi Bramami do wjazdu walące się a miejscami już do fundamentu rozebrane¹⁰.

Nowi gospodarze klasztoru w Łądzie, kapucyni, podjęli szeroko zakrojoną akcję restauracji i odbudowy zdewastowanych zabudowań kościoła i klasztoru oraz ich otoczenia, czyli łąki i 12 mórg ogrodu, stanowiących resztówkę dawnych posiadłości ziemskich pozostawioną cystersom przez zaborców¹¹. W latach 1851–1853, dzięki środkom zebranych na kweście w całym Królestwie Polskim oraz pomocy artystów i rzemieślników z Warszawy, została przeprowadzona kompleksowa renowacja kościoła i klasztoru wraz z ich wyposażeniem¹². Rewitalizację dawnych

⁷ W.H. Gawarecki, *Początek i wzrost benedyktyńsko-cysterskiego zakonu, łącznie i klasztoru Lendziego, tegoż Instytutu w Guberni b. Kaliskiej, powiecie Konińskim położonego*, „Pamiętnik Religijno-Moralny” 1846, t. 10, s. 531.

⁸ Zob. *Historia Conventus Landensis Patrum Capucinatorum Tomus Primus (1850–1864)*, rękopis w Archiwum Diecezjalnym we Wrocławku. Na temat historii Kapucynów w Łądzie zob. M. Dziuba, *Kapucyni w Łądzie nad Wartą (1850–1864)*, [w:] *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 4: *Polska Prowincja Kapucynów (część 1: Polska Prowincja Kapucynów w XIX w.)*, Lublin 1987, s. 210-271.

⁹ Zob. M. Kamiński, *Dawne opactwo zakonu cysterskiego w Łądzie nad Wartą. Zarys dziejów i zabytki sztuki*, Łądz 1936, s. 89; S. Chodyński, *Seminarium Wrocławskie. Szkic historyczny*, Wrocław 1904, s. 295, 297.

¹⁰ *Historia Conventus Landensis...*, op. cit., s. 5.

¹¹ Tyle na użytek klasztoru pozostawił w 1796 r. rząd pruski, przydzielając roczną pensję na utrzymanie opata i klasztoru, zob. J. Domasłowski, *Kościół i klasztor w Łądzie*, Warszawa-Poznań 1981, s. 21.

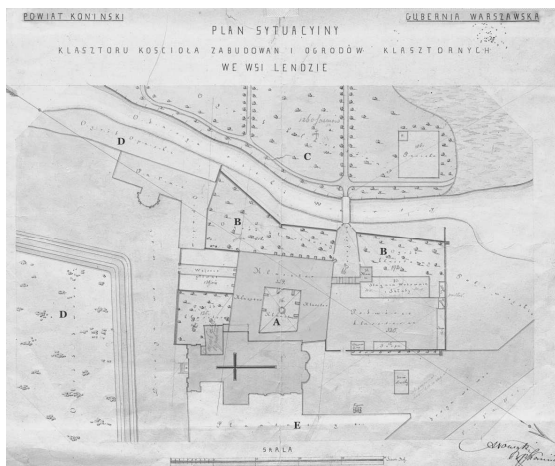
¹² Zob. M. Dziuba, *Kapucyni w Łądzie...*, op. cit., s. 233-236.

ogrodów klasztornych oraz uporządkowanie placu przed kościołem kapucyni przeprowadzili sukcesywnie własnymi siłami. Efekt ich starań wraz z dyspozycją klasztornych ogrodów dokumentuje klasztorna *Kronika* oraz najstarszy zachowany plan zabudowań i zagospodarowania terenu wokół dawnego łądzkiego opactwa – jest to *Plan sytuacyjny klasztoru kościoła zabudowań i ogrodów klasztornych we wsi Lendzie. Powiat koniński. Gubernia warszawska*. Dokument ten, sygnowany przez A. Nowaka i B.P. Kamińskiego, został sporządzony ok. 1865 roku po likwidacji kapucyńskiego klasztoru przez rząd carski w czerwcu 1864 roku i prezentuje rzut budowli dawnego założenia cysterskiego z naniesionymi terenami wokół niego, w tym również ogrodami klasztornymi¹³ (rys. 2).

Rys. 1. Dawne opactwo cysterskie w Łądzie nad Wartą, widok od strony północno-zachodniej (fot. Z. Tomczak)

Fig. 1. The former Cistercian abbey in Łądz upon Warta, view to the northwest (photo Z. Tomczak)

Rys. 2. A. Nowak, B.P. Kamiński, *Plan sytuacyjny klasztoru kościoła zabudowań i ogrodów klasztornych we wsi Lendzie (...)*, ok. 1865 roku, rys. piórkiem podmalowany akwarelą (fot. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie)

Fig. 2. A. Nowak, B.P. Kamiński, *Site plan of the monastery church and gardens in Łądz [Łądz] (...)*, circa 1865, pen-and-ink drawing with watercolor (photo: The Central Archives of Historical Records in Warsaw)

¹³ Archiwum Główne Akt Dawnych, sygn. AD17-21. Plan o wymiarach 65 x 45 cm jest wykreślony na kremowym kartonie piórkiem i podmalowany akwarelą. U dołu planu zamieszczona jest skala liczona w sążniach rosyjskich. Na odwrocie arkusza widnieje inskrypcja otówkiem w języku rosyjskim: *Liend pokapucynskij*. Plan powstał ok. 1865 r. po kasacie klasztoru Kapucynów w 1864 r., a przed powiększeniem liczby guberni w Królestwie Polskim w 1867 r., kiedy to Łądz znalazł się ponownie na terenie guberni kaliskiej.

Prezentację dawnych ogrodów cysterskiego założenia w Łądzie pragnę przedstawić w oparciu o dyspozycje powyższego planu, na którym naniostem oznaczenia literowe (A, B, C, D, E) dla poszczególnych obszarów funkcjonujących przy dawnym klasztorze cystersów jako ogrody.

A – WIRYDARZ

Zgodnie z tradycją cysterskich cenobiów wirydarz pełnił funkcję wewnętrznego ogrodu w obrębie klasztoru, zwykle połączonego z obecnością wody¹⁴. Łądzki wirydarz powstał około połowy XIV w. podczas przeprowadzonej wówczas rozbudowy klasztoru. Z czterech stron otaczały go trakty sklepionych krzyżowo krużganków, otwierających się ostrołukowymi oknami do jego wnętrza. Podczas barokizacji klasztoru w 1 tercji XVIII w. pracami kierował Pompeo Ferrari – nadbudowano piętro klasztoru, lokując na tym poziomie w jednotraktowym skrzydle północnym bibliotekę. Okna krużganków otrzymały wówczas półkoliste wykroje, a ściany wirydarza, podobnie jak zewnętrzne elewacje klasztoru, zostały otynkowane w kolorze różu pompejańskiego z białymi pasami znaczącymi granicę kondygnacji i pionowe przęsta ścian.

Pierwszą informacją na temat nowożytnej aranżacji wirydarza w Łądzie podaje kapucyńska *Kronika* z 1850 r.: *Wewnątrz klasztoru jest tak zwane Klastrum, do którego wchodzi się z dolnych korytarzy, drzwi wchodowe zupełnie zniszczone. Tam na środku jest filar z ciosu, wysokości łokci 5 ozdobnie zrobiony na wierzchu wielka okrągła czara, mająca obwodu około 5 łokci, z niej tedy wytryskiwała fontanna, a odchodziła Kanalem mурowanym prowadzonym pod Korytarzem i małym Refektarzem aż do kanału poza Klasztorem przy Ogrodzie. Ten Kanał odchodowy zupełnie zawalony, filar wytrysku w kamieniu cokolwiek uszkodzony, rury zaś, które prowadziły wodę do tej fontanny są gdzieś pod ziemią ukryte i nieznalezione. Całe zaś to Klastrum było kiedyś brukowane, dziś okropność tam spojrzeć, gdyż były [tu] chlewy dla nierogacizny¹⁵. Opis kronikarza przywołuje barokowy wystrój wirydarza, w którego centrum stała fontanna zasilana – podobnie jak i cały klasztor – wodą ze źródła bijącego na placu przed kościołem w północno-zachodniej jego części¹⁶. Kapucyni uprzętnęli teren *Klastrum*, przywracając mu zapewne pierwotny wygląd z zachowaną centralnie fontanną, co dokumentuje *Inwentarz* z 1853 roku: *Klastrum, częścią brukowane, częścią kwiatami zasadzone, w środku wznosi się ciosowy filar, na nim płytwa w kształcie muszli, z której niegdyś uderzał wodotrysk¹⁷*. Obecność fontanny w centrum wirydarza dokumentuje również plan Nowaka i Kamińskiego. Po usunięciu z Łądu kapucynów w 1864 r. klasztor ponownie zaczął*

¹⁴ Zob. E. Łużyńska, *Architektura klasztorów cysterskich. Filie lubiąskie i inne cenobia śląskie*, Wrocław 2002, s. 43; M. Milecka, *Ogrody klasztorne OO. Cystersów...*, op. cit., s. 82.

¹⁵ *Historia Conventus Landensis...*, op. cit., s. 19. Wspomniany kanał odpływowy został ujawniony w południowo-wschodnim narożu wirydarza podczas sondażowych prac wykopaliskowych we wrześniu 2006 r. Zob. A.M. Wyrwa, T. Kaspróvicz, *Sprawozdanie z sondażowo weryfikacyjnych badań archeologicznych na sta. L9 w Łądzie nad Wartą w 2006 roku*, Poznań 2006, s. 51, 54, 56-57, maszynopis w Bibliotece WSD w Łądzie.

¹⁶ Dziś w tym miejscu są zamontowane dwie ręczne pompy, z których mieszkańcy okolicznych domów pobierali wodę przed zamontowaniem wiejskiego wodociągu w latach 90. XX w.

¹⁷ *Inwentarz sprzętów Kościelnych i Klasztornych Xięży Kapucynów Łądzkich [...] spisany [...] dnia 13 lipca 1853 roku*, s. 24, rękopis w zbiorach Biblioteki WSD w Łądzie.

popadać w ruinę. W 1892 roku uległo zawaleniu północne skrzydło klasztoru wraz z gotyckim krążankiem, dewastacji uległ wówczas również wirydarz i fontanna, której ozdobny filar został przewrócony. Ocalała jedynie stylizowana na muszlę misa¹⁸.

B – OGRÓD KLASZTORNY NAD KANAŁEM WARTY

Na planie Nowaka i Kamińskiego ogród klasztorny (B) wypełniał przestrzeń pomiędzy południowym skrzydłem klasztoru a kanałem rzeki Warty, od wschodu sąsiedował on z pałacem i ogrodem opackim. Ogród ten przedzielała droga prowadząca po stronie zachodniej z podwórza klasztornego na most nad kanałem i dalej na ogrodową wyspę. Za drogą pasmo klasztornego ogrodu wzdłuż kanału było kontynuowane aż do muru oddzielającego od zachodu zabudowania klasztorne od terenów wsi. W tej części ogród sąsiedował od północy z ówczesnym klasztornym podwórzem gospodarczym i zabudowaniami dawnego cysterskiego browaru, zamienionego przez kapucynów na stajnię i wozownię, oraz budynkiem latryny, stanowiącym kontynuację wewnętrznej bramy zamykającej od południa podwórze po zachodniej stronie klasztoru¹⁹. Już w czasach cysterskich ten nasłoneczniony i obfitujący w wodę teren był atrakcyjny jako miejsce ogrodowych upraw. Istnienie ogrodu w tym miejscu potwierdza relacja korespondenta „Przyjaciela Ludu”, który, goszcząc w 1845 roku w Łądzie, był w celi ostatniego żyjącego w klasztorze cystersa – przeora Tadeusza Macieja Wysockiego, i widział z okna ogrodzony ogród między klasztorem a brzegiem kanału Warty: *Oglądawszy co było można, powróciliśmy do celi Cystersa [T.M. Wysockiego – przypis autora], i tam jeszcze załączony tu widok z okien celi na prędcę zdjętem. Widać pod oknami ogródek murem opasany, z jednej strony gmachem klasztornym z dwóch innych ogrodzony, a czwartą stroną przypierający do rzeki. Widok ogrodu musiał być na tyle atrakcyjny, że autor relacji postanowił go uwiecznić w rysunku²⁰.*

Nowi gospodarze, kapucyni, w 1853 roku wzniesli wzdłuż kanału Warty, od zachodniego muru granicznego aż do muru oddzielającego ogród opacki od klasztoru, zamykającego ten obszar od południa²¹. Przestrzeń pomiędzy murem a klasztorem zagospodarowano jako ogród owocowy, gdzie posadzono cie-

¹⁸ Plan Nowaka i Kamińskiego dokumentuje pierwotną szerokość północnego skrzydła klasztoru. W 1907 roku K. Wojciechowski sporządził pomiar i rzut budynków kościoła i klasztoru, rejestrując północny krążanek – jako już zburzony – w jego historycznym układzie; reprodukcja planu K. Wojciechowskiego znajduje się w Archiwum Biblioteki WSD w Łądzie oraz w zbiorach ikonograficznych Instytutu Sztuki PAN (neg. nr 84434).

¹⁹ Wejście do budynku latryny znajdowało się na piętrze w południowo-zachodniej części klasztoru, skąd korytarzykiem nad bramą dochodziło się *ad locum secretum*. Kanał poprowadzony pod ogrodem, zasilał zapewne wodą ze źródła na placu przed kościołem, odprowadzał ścieki z latryny do Warty.

²⁰ Dr. N., *Wycieczka nad Wartę*, „Przyjaciela Ludu” 15(1848) nr 43, s. 340. Cella przeora Wysockiego znajdowała się na piętrze klasztoru, w jego południowo-zachodnim narożniku, z oknami wychodzącymi na południe i zachód; rysunek na s. 341 publikacji ukazuje widok z okna zachodniego.

²¹ *W tymże czasie stanął mur z cegły długości 300 przeszło łokci ponad kanałem wody przy moście, łokci cztery wysoki; a ten plac między murem a klasztorem plantuje się ogród. Na moście zaś dwie bramy do zamykania go a razem Ogrodu i sztachety między Murem i Klasztorem; tak że pozostała tylko droga prosto z Bramy murowanej, między klasztorem a stajniami do przejścia do mostu. Historia Conventus Landensis..., op. cit., s. 80.*

płolubne rośliny, m.in. brzoskwinie, morele i winną latorośl²². Drzewa owocowe rosnące w południowo-wschodniej części tego ogrodu widać jeszcze na archiwalnej fotografii z ok. 1910 roku (rys. 6).

Zabudowania dawnego klasztornego podwórza gospodarczego, brama z budynkiem latryn oraz mur przy kanale zostały rozebrane najprawdopodobniej w tym samym okresie co pałac opacki, czyli na przełomie XIX i XX w., a tereny ogrodów uległy dewastacji.

C – OGRÓD NA WYSPIE

Do klasztornych ogrodów cysterskich należał teren wyspy za kanałem rzeki Warty, połączony z lądem mostem zlokalizowanym na osi drogi biegnącej od północnej bramy wzdłuż zachodniego skrzydła klasztoru (rys. 2). Teren wyspy to właściwy ogród konwentualny klasztoru, wykorzystywany przez cystersów do celów gospodarczych i rekreacyjnych. Uprawy były rozdzielone duktami spacerowych alei obsadzonych owocowymi drzewami. Ogród ten kapucyni zastali w 1850 roku w stanie zdewastowanym²³. Plan Nowaka i Kamińskiego rejestruje jedynie północną część ogrodu na wyspie, gdzie widzimy główną aleję ogrodu, biegnącą od mostu na osi północ-południe i odchodzącą od niej prostopadle u nasady mostu aleję, której zachodnia część prowadzi do klasztornej pasieki, wschodnia natomiast biegnie po obwodzie wyspy. Od alei tej odchodzi druga, równoległa do głównej, aleja w kierunku południowym. Rekultywując ogród na wyspie, kapucyni w 1860 roku obsadzili jej obrzeża lipami, umacniając w ten sposób zapewne spacerową aleję biegnącą wokół wyspy²⁴. Cennym dokumentem rejestrującym w czasach kapucyńskich wygląd łądzkiego kościoła, klasztoru i ich otoczenia, wraz z pałacem opata Łukomskiego, jest olejny pejzaż Marcina Zaleskiego z ok. 1860 roku²⁵ (rys. 3). Ukazuje on łądzkie opactwo od strony południowej, widziane z lewego brzegu Warty. Z prawej strony, zza łęgowych zarośli nadwarciańskich, widać górną kondygnację i dach pałacu opackiego, z lewej widzimy ogrodową wyspę graniczącą od południa z korytem Warty. W głębi wyspy, na tle klasztoru, dostrzec można korony drzew owocowych.

²² Prowincjał [o. Beniamin Szymański] zalecił dokończenie robót stolarskich plantacji przed Kościołem i pomiędzy murem nad wodą a Klasztorem, gdzie ma być urządzony ogród na Brzoskwinie, Morele i Winogrono. *Ibidem*, s. 84.

²³ Zob. wyżej: cytāt z przypisem 10.

²⁴ [1860 kwiecień] Ogród przy rzece [sic!] został wkoło obsadzony Lipami". *Historia Conventus Landensis*, op. cit., s. 175.

²⁵ Obraz o wymiarach 74,5 x 46,5 cm znajduje się w zbiorach Wyższego Seminarium Duchownego Towarzystwa Salezjańskiego w Łądzie. Atrybucja obrazu jako nieznanego dzieła warszawskiego malarza Marcina Zaleskiego pojawiła się podczas jego konserwacji w 2008 r. Pejzaż łądzki nie powstał w plenerze. Będąc w Łądzie, Zaleski posłużył się aparatem fotograficznym Daguerre'a, wykorzystując następnie w pracowni dagerotyp przy malowaniu pejzażu. Tylko dzięki tej technice mógł zarejestrować tak dokładnie detale architektoniczne budynków klasztoru, kościoła i pałacu opackiego. Na temat warsztatu Marcina Zaleskiego i jego pracy z dagerotypami zob. Z.A. Nowak, *Marcin Zaleski (1796-1877)*, katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Warszawie, Warszawa 1983, s. 15; J. Nowiński, „Opactwo w Łądzie, widok od strony Warty” – nieznaną pejzaż Marcina Zaleskiego, „Biuletyn Historii Sztuki” 71 (2009), nr 1-2, s. 205 i nn.

Rys. 3. Marcin Zaleski, *Opactwo w Łądzie, widok od strony Warty*, ok. 1860 r., olej na płótnie. Najstarszy zachowany widok łódzkiego opactwa z niezachowanym dziś pałacem opata Łukomskiego (fot. autor)
 Fig. 3. Marcin Zaleski, *The abbey in Łódź, view to Warta*, circa 1860, oil on canvas. The oldest preserved view of the Łódź abbey with a non-existent palac of abbot Łukomski (photo author)

Rys. 4. Dawne opactwo cysterskie w Łądzie nad Wartą, widok od strony północno-wschodniej, u dołu teren dawnego ogrodu opackiego, w głębi ogród na wyspie, po prawej park przykościelny (fot. W. Rączkowski)
 Fig. 4. The former Cistercian abbey in Łódź upon Warta, view to the northeast, former abbot garden (down), a garden on the island and a church park (photo W. Rączkowski)

Rys. 5. Napoleon Orda, *Łąd nad Wartą (Polska) gubernia kaliska*, litografia ok. 1880 r. (fot. autor)
 Fig. 5. Napoleon Orda, *Łąd upon Warta (Polish) Kalish Gubernya*, lithograph circa 1878 (photo author)

D – OGRÓD OPACKI

Początek ogrodu opackiego w Łądzie sięga niewątpliwie fundacji pierwszego pałacu opackiego. Wzniósł go po 1551 r. pierwszy opat Polak, kanonik gnieźnieński, dyplomata i sekretarz króla Zygmunta Augusta, Jan Wysocki (zm. 1560). Według relacji Wincentego Hipolita Gawareckiego pałac opata Wysockiego stanął (...) *wedle ogrodu, a raczej sadu opackiego*, czyli na terenie istniejącej jeszcze w latach 40. XIX w. części ogrodu opackiego ulokowanej na łagodnym stoku w północno-wschodniej części założenia²⁶. Ogród opacki został założony najprawdopodobniej wraz z lokalizacją pałacu opata w 2 połowie XVI w. Jego zachodnią granicę stanowiła główna droga dojazdowa do klasztoru (część historycznego szlaku gnieźnieńskiego, przy którym ufundowano opactwo w 2 połowie XII w.). Na północy granicą była zapewne droga prowadząca z Łądku do Pyzdr. Od południa ogród zamykały nadwarciańskie łąki i koryto starorzecza Warty. Pałac opata Wysockiego mógł być zlokalizowany na niewielkim wzniesieniu u nasady stoku naprzeciw wież kościoła. Najprawdopodobniej na tym miejscu stoi dziś siedziba Nadzoru Wodnego Regionalnego Zarządu Gospodarki Wodnej w Poznaniu (rys. 4).

W latach 30. XVIII w. opat Mikołaj Antoni Łukomski²⁷ wznosił w pobliżu klasztoru, na południowym krańcu ogrodu opackiego, nową rezydencję opacką, której projektantem był Pompeo Ferrari. Lokalizację tego pałacu dokumentuje plan

²⁶ W ciągu sprawowania urzędu [Jan Wysocki] wymurował *wedle ogrodu, a raczej sadu opackiego, mieszkanie osobne dla opatów, które później, czasem zniszczone, przez wspanialsze, łączące się bliżej z klasztorem, i dotąd istniejące, zastąpione zostało*. W.H. Gawarecki, *Wiadomość historyczna...*, op. cit., s. 523-524.

²⁷ Gawarecki nieustannie przypisuje budowę nowego pałacu opackiego następcy Łukomskiego opatowi Konstantemu Iłowieckiemu, zob. *ibidem*, s. 528-529 oraz J. Nowiński, *Nagrobek opata-mecenas...*, op. cit., przyp. 53.

Nowaka i Kamińskiego oraz widok opactwa w Łądzie pędzla Marcina Zaleskiego (rys. 2, 3). Kapucyński kronikarz w 1850 roku opisał pałac wraz z ogrodem: (...) od strony Furty klasztorney stoi gmach wielki Opactwo murowane na kształt pałacu, o piętrze, wraz z skrzydłem czyli Pawilonem wszystko kryte dachówką, a wewnątrz składa się z pięciu wielkich sal na piętrze i kilkunastu stancyi większych i mniejszych. (...) Przy tem opactwie od strony wody jest ogródek czyli część ogrodu odcięta od całego Ogrodu Opackiego /:gdyż wielki ogród opacki przyłączono do Folwarku, a kawałek za domem opackim pozostawiono, a w środku urządzono drogę prowadzącą do rzeki i stajen ponad wodą urządzonych:/ ten kawałek ogrodu bez żadnego ogrodzenia opustoszały zostaje²⁸. Należy zwrócić uwagę na osobliwą lokalizację pałacu opata łukomskiego, który stanął na południowym skraju opackiego ogrodu, w bezpośrednim sąsiedztwie koryta starorzecza Warty. Kronikarz kapucyński odnotował obecność niewielkiego zaledwie „ogródka” od strony wody, czyli pomiędzy południową ścianą pałacu a starorzeczem. Trudno przypuszczać, aby stanowił on odpowiednią oprawę dla południowej strony opackiej rezydencji. Pejzaż Zaleskiego dokumentuje jednoznacznie, że perspektywę widokową południowych komnat *piano nobile* pałacu stanowił ogród natury – rozległa pradolina Warty pokryta zielenią bezkresnych łąk i łągowych zarośli, z meandrującą pośród nich rzeką. Trudno się oprzeć wrażeniu, że takie posadowienie pałacu było zamierzonym konceptem, lokalizującym siedzibę opata pomiędzy dziewiczą naturą pradoliny Warty a kulturą upraw opackiego sadu. Widok łądzkiego opactwa od strony wschodniej wraz z drogą rozdzielającą całość pierwotnego założenia ogrodowego oraz ogrodzoną parkanem pozostałość ogrodu przy pałacu opackim ukazuje litografia Napoleona Ordy *Łąd nad Wartą (Polska) Gubernia Kaliska* z ok. 1880 roku²⁹ (rys. 5).

Wspomniane przez kronikarza podzielenie ogrodu opackiego nastąpiło już w 1796 roku, kiedy to rząd pruski przejął dobra ziemskie łądzkich cystersów, pozostawiając opatowi opacką rezydencję z niewielkim fragmentem ogrodu. Z relacji Witolda Hipolita Gawareckiego wynika, że włączony do folwarku ogród opacki w części południowej, sąsiadującej z nowym pałacem, był zagospodarowany jako sad. O położonej wyżej północnej części ogrodu nie posiadamy żadnych informacji. Na początku XIX w. stanął tam eklektyczny pałac, istniejący do dziś, przy którym zachował się – obecnie zdewastowany – park, będący być może kontynuacją dawnego parku opackiego. Lokalizację parku i położonego niżej tarasowego sadu dokumentuje mapa wykonana przed 1939 rokiem i zaktualizowana podczas niemieckiej okupacji w 1942 roku³⁰.

Pałac opacki wzniesiony przez łukomskiego został rozebrany na przełomie XIX i XX w., zachowano jedynie dolną kondygnację bocznego skrzydła oficyny, przylegającą do klasztornej ściany z bramą głównego wejścia od wschodu. Teren, na którym stał pałac, został wraz z ogrodem splantowany, co dokumentuje

²⁸ *Historia Conventus Landensis...*, op. cit., s. 32.

²⁹ Napoleon Orda, *Łąd nad Wartą (Polska) Gubernia Kaliska*, [w:] *Album widoków historycznych Polski poświęcony Rodakom zrysowany z natury przez Napoleona Ordę*, Seria VIII, Warszawa [1880], Nr 225. Napoleon Orda, lub też rysownik z zakładu litograficznego Mojżesza Fajansa, gdzie rysunki Ordy powielano, błędnie zinterpretował ryzalit klatki schodowej na północnej elewacji pałacu jako narożną wieżę. Bryła pałacu przedstawiona jest w źle ujętej perspektywie, przez co budynek oficyny, przylegający do pałacu od zachodu, robi wrażenie jego głównego skrzydła.

³⁰ Zob. H. Rataj, *Łąd, park i ogrody kościelne (ewidencja)*, Konin 1982, maszynopis, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu Delegatura w Koninie.

fotografia z ok. 1910 roku (rys. 6). Na tym miejscu, w latach 30. XX w., stanęły budynki gospodarcze, rozbudowane w latach 1957–1968³¹. Pod koniec XX w. i w 2007 roku większość budynków gospodarczych została rozebrana.

Rys. 6. Widok opactwa w Łądz od strony południowo-wschodniej, teren po rozebranych pałacu opata łukomskiego i południowej części opackiego ogrodu z widoczną pozostałością parteru oficyny pałacu, zdjęcie z ok. 1910 r., archiwum autora

Fig. 6. View of the abbey in Łądz to the southeast, the area after abbot Łukomski's palace demolition, and southern parts of the garden with visible remnant of the palace ground floor annexe, photo circa 1910. Photo source: author's archive

E – PLAC PRZED KOŚCIOŁEM I PRZYKOŚCIELNY PARK

Nie posiadamy informacji, czy w czasach cysterskich teren na północ od kościoła i klasztoru był obszarem upraw ogrodowych. Jedyne przekazem na jego temat jest relacja kapucyńskiego kronikarza opisującego stan dewastacji otoczenia kościoła w 1850 r.: (...) *chód do kościoła czyli stopnie ciosowe zakłęste, porożsadzane od rosnącego na nich zielska, bruk w koło kościoła i ścieżki pozawalane napływem piasku i porostem zielsk, okropne spustoszenie wkoło daje się widzieć. Mury, któremi był kościół obwiedziony i bramy wjazdowe porożbierane, same tylko zwaliska gruzów, rowy, doły, góry widzieć się dają! (...) Figura ciosowa misternej roboty, S-go Jana Nepomucena przed kościołem, mocno uszkodzona wali się. Zdrój, który dostarczał wody klasztorowi !:gdyż studni nie masz:/ zawalony, a woda dobywająca się spod ziemi zalewa aż przed sam kościół³². Z relacji kronikarza wnika, że teren wokół świątyni był w czasach cysterskich otoczony murem i uporządkowany duktami ścieżek. Możemy dziś jedynie przypuszczać, że stok wzgórza bezpośrednio przylegający do kościoła i zabudowań klasztoru był zagospo-*

³¹ Zob. J. Nowiński, *Restauratio et aedificatio. Zabytkowy zespół klasztorny w Łądz pod opieką Salezjanów*, „Seminare” 13(1997), s. 285.

³² *Historia Conventus Landensis...*, op. cit., s. 23.

darowany być może w formie parterowych kwater ogrodowych. Stan dewastacji tego terenu w połowie XIX w. musiał być na tyle znaczny, że nie skojarzył się piszącemu kronikę ze zniszczonym ogrodem. Krótko przed relacją kronikarza (ok. 1846 roku) północna część terenu przed kościołem została przedstawiona w akwareli Adama Lerue *Kościół po Cysterski w Łądzie* w tzw. *Atlasach Stronczyńskiego*³³ (rys. 7). Widać na niej pośrodku pagórka drogę prowadzącą do kościoła od strony wsi. Za pagórkiem trzy włoskie topole (?) znaczą najprawdopodobniej miejsce klasztornego źródła, innych drzew ani krzewów nie dostrzegamy. Nie ma również śladu murów, otaczających niegdyś kościół i tę część założenia, które – zgodnie z relacją kronikarza – zostały rozebrane. Nie wiemy, czy droga ukazana na akwareli istniała za czasów cysterskich, jako że wjazd na plac przed kościołem i na podwórze gospodarcze klasztoru znajdował się po stronie zachodniej. Być może została wyznaczona po rozebraniu murów okalających tę część założenia jako najkrótsze dojście z wioski do kościoła, a jej obecność zaaprobowali kapucyni. Według planu Nowaka i Kamińskiego, przed kościołem, w pobliżu północnej bramy prowadzącej na klasztorne podwórze, stał dom mieszkalny klasztornej służby oraz figura. Z opisu kapucyńskiego kronikarza wiemy, że była to figura św. Jana Nepomucena. Jej obecność w tym miejscu jest szczególnie zasadna z racji pobliskiego brodu na Warcie, do którego prowadziła droga do miasteczka Zagórów, biegnąca po zachodniej stronie zabudowań opactwa.

Kapucyni w latach 1850–1853 przeprowadzili rewitalizację terenu przed kościołem, plantując jego powierzchnię pod założenie parkowe. Efekty tych prac odnotowuje *Inwentarz* z lipca 1853 roku: *Cały plac przed Kościołem, niedawno samo rumowisko i doły, dziś splantowany i wysadzony drzewkami, w sposobie ogrodu spacerowego dla przybywających osób na Odpusta, kiedyś dawać będzie cień; a do Processyi na Boże Ciało, aleja jest wysadzona*³⁴. Dopisek na marginesie *Inwentarza* informuje, że *Zródł przed Kościołem dawny został przerobiony na wodotrystk*³⁵. Wytyczone na nowo aleje parku obsadzono drzewami liściastymi (klony, dęby, jesiony, kasztanowce, akacje i lipy³⁶), ustawiając przy nich figury świętych. Cały teren placu został ogrodzony drewnianym parkanem. *Inwentarz* z 1853 roku zawiera pozycję *Planty Oranżeryjne*, pod którą wyliczone są rośliny ozdobne: *Justycyi – 6, oleandrów różowo kwitnących – 134, cytryn rodzających – 6,*

³³ *Kościół po Cysterski w Łądzie*, akwarela, 20,1 x 27,7 cm, [w:] *Widoki Zabytków Starożytności w Królestwie Polskim służące do objaśnienia opisu tychże Starożytności sporządzonego przez Delegację wyсланą z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa w latach 1844 i 1846 zebrane, Atlas IV. Gubernia Warszawska, Powiaty: kaliski, koniński, sieradzki, piotrkowski i wieluński, 1851*, tabl. 20, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Atlasy Stronczyńskiego stanowią ilustracyjną część do rękopisu zatytułowanego *Opisy Zabytków Starożytności [...] przez Delegację wyсланą z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa w latach 1844 i 1846 zebrane [...] 1851*. Kierownikiem Delegacji i głównym autorem Opisów był Kazimierz Stronczyński, a jednym z rysowników Adam Lerue. Delegacja została powołana, aby wykonać polecenie księcia namiestnika Iwana Paskiewicza dotyczące sporządzenia wykazu znajdujących się na terenie Królestwa Polskiego zabytków, celem postawienia Rady Administracyjnej w możliwości oceny, które z budowli zasługują na zachowanie... Zob. M. Walicki, *Sprawa inwentaryzacji zabytków w dobie Królestwa Polskiego (1827–1862)*, Warszawa 1931, s. 51.

³⁴ *Inwentarz sprzętów Kościelnych i Klasztornych...*, op. cit., s. 29.

³⁵ Ze źródła poprowadzono drewnianymi rurami wodę do klasztoru, zasilając nią klasztorną studnię „na dawnym miejscu urządzoną” – prawdopodobnie w okolicach klasztornej kuchni.

³⁶ Zob. A. Jarońska-Krokowska, *Inwentaryzacja zieleni, parku, ogrodów i architektury ogrodowej przy pocysterskim opactwie w Łądzie nad Wartą*, Warszawa 2008, s. 4, maszynopis w archiwum Administracji Obiektami Towarzystwa Salezjańskiego Inspektorii p.w. Św. Wojciecha w Pile.

myrtów, tujów i innych kwiatów trwałych przeszło 500³⁷. Większość z tych roślin była niewątpliwie zasadzona lub eksponowana na terenie przykościelnego parku³⁸.

Nie posiadamy informacji o losie przykościelnego parku po kasacie konwentu kapucynów. Po erygowaniu parafii przy kościele klasztorным w Łądzie w 1890 r. park został przyłączony do parafialnego kościoła. W latach 1906–1910 proboszcz parafii Łądz, ks. Teodor Fibich, ogrodził teren przykościelnego parku od północy i zachodu parkanem z podmurówką i murowanymi słupkami, między którymi rozpięte zostały metalowe przęsta³⁹. Ogrodzenie to, remontowane w latach 80. XX w., przetrwało do dnia dzisiejszego. W czasie II wojny, podczas stacjonowania w Łądzie zgrupowania Hitlerjugend, uległy zniszczeniu figury stojące w przykościelnym parku.

Rys. 7. Adam Lerue, *Kościół po Cysterski w Łądzie*, ok. 1846 r., akwarela. Fot. Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego

Fig. 7. Adam Lerue, *The Cistercian abbey in Łądz*, circa 1846, watercolor. Photo: Print Room, Warsaw University Library

* * *

W 2008 roku, na zlecenie Administracji Obiektami Towarzystwa Salezjańskiego Inspektorii pw. Św. Wojciecha, w ramach prac przygotowawczych do opracowania kompleksowego projektu *Renowacja XII w. pocysterskiego opactwa w Łądzie i adaptacja na centrum kulturalno-edukacyjne*⁴⁰, powstała koncepcja rewaloryzacji

³⁷ *Inwentarz sprzętów Kościelnych i Klasztornych...*, dz. cyt., s. 29b. Większość z tych roślin sprowadzono we wrześniu 1854 r. z Warszawy. Zob. *Historia Conventus Landensis...*, op. cit., s. 96.

³⁸ Obecność ozdobnych krzewów na ogrodzie i *Plantacyach* przed kościołem potwierdza w 1853 r. kronika klasztoru: *Ogród zaś cały, Plantacye przed Kościołem pozasadzane drzewkami tak urodzajnymi jak dzikimi i innymi krzewami. Historia Conventus Landensis...*, op. cit., s. 84.

³⁹ Zob. wykaz prac i inwestycji ks. Teodora Fibicha w kościele w Łądzie: Rok 1905 pozycje 43, 44, Rok 1909 i 1910 pozycje 9, 10, zamieszczony [w:] *Księga Wizyt Biskupich kościoła parafialnego w Kowalewie założonego przez Antoniego Ostrowskiego Arcybiskupa Gnieźnieńskiego w roku 1784*, rękopis w Archiwum Biblioteki WSD w Łądzie.

⁴⁰ Projekt ten został przygotowany celem pozyskania środków z Unii Europejskiej w ramach Programu Operacyjnego *Infrastruktura i Środowisko*, Priorytet XI – *Kultura i dziedzictwo kulturowe*.

i zagospodarowania dawnych i obecnych ogrodów oraz przykościelnego parku przy dawnym opactwie w Łądzie⁴¹.

BIBLIOGRAFIA

- Album widoków historycznych Polski poświęcony Rodakom zrysowany z natury przez Napoleona Orde*, Seria VIII, Warszawa [1880].
- DOMAŚŁOWSKI J., *Kościół i klasztor w Łądzie*, Warszawa–Poznań 1981.
- Dr. N., *Wycieczka nad Wartę*, „Przyjaciel Ludu” 15(1848) nr 43, s. 339-340.
- DZIUBA M., *Kapucyni w Łądzie nad Wartą (1850-1864)*, [w:] *Zakony franciszkańskie w Polsce*, t. 4: *Polska Prowincja Kapucynów (część 1: Polska Prowincja Kapucynów w XIX w.)*, Lublin 1987, s. 210-271.
- EYSYMONT K., *Klasztorne ogrody i park nowej rezydencji w Henrykowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 18(1972), z. 3, s. 211-227.
- GAWARECKI W.H., *Początek i wzrost benedyktyńsko-cysterscyńskiego zakonu, tęcznie i klasztoru łendzkiego, tegoż Instytutu w Guberni b. Kaliskiej, powiecie Konińskim położonego*, „Pamiętnik Religijno-Moralny”, t. 10, 1846.
- Historia Conventus Landensis Patrum Capucinatorum Tomus Primus [1850-1864]*, rękopis, Archiwum Diecezjalne we Włocławku.
- Inwentarz sprzętów Kościelnych i Klasztornych Xięży Kapucynów Łądzkich [...] spisany [...] dnia 13 lipca 1853 roku*, s. 24, rękopis w zbiorach Biblioteki WSD w Łądzie.
- JAROSIŃSKA-KROKOWSKA A., *Inwentaryzacja zieleni, parku, ogrodów i architektury ogrodowej przy pocysterskim opactwie w Łądzie nad Wartą*, Warszawa 2008, maszynopis w zbiorach Biblioteki WSD w Łądzie.
- JAROSIŃSKA-KROKOWSKA A., NOWIŃSKI J., *Koncepcja rewaloryzacji i zagospodarowania parku i ogrodów przy pocysterskim opactwie w Łądzie nad Wartą*, Warszawa luty 2008, maszynopis w Archiwum Towarzystwa Salezjańskiego Inspektorii p.w. Św. Wojciecha w Pile.
- Kamiński M., *Dawne opactwo zakonu cysterskiego w Łądzie nad Wartą. Zarys dziejów i zabytki sztuki*, Łądz 1936.
- Księga Wizyt Biskupich kościoła parafialnego w Kowalewie założonego przez Antoniego Ostrowskiego Arcy-Biskupa Gnieźnieńskiego w roku 1784*, rękopis w Archiwum Biblioteki WSD w Łądzie.
- MILECKA M., *Ogrody klasztorne OO. Cystersów – historia i współczesność*, [w:] *Ogród sakralny – idea i rzeczywistość*, VII Międzynarodowa Konferencja o Architekturze i Sztuce Sakralnej „Kościoty naszych czasów”, Kielce 2008, s. 81-85.
- Nowiński J., *Nagrobek opata-mecenasa Mikołaja Antoniego Łukomskiego w pocysterskim kościele w Łądzie nad Wartą*, „Biuletyn Historii Sztuki” nr 3-4, 2008, s. 385-406.
- Nowiński J., „Opactwo w Łądzie, widok od strony Warty” – *nieznany pejzaż Marcina Zaleskiego*, „Biuletyn Historii Sztuki” 71(2009), nr 1-2, s. 205-212.
- RATAJ H., *Łądz, park i ogrody kościelne (ewidencja)*, Konin 1982, maszynopis, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu Delegatura w Koninie.
- Widoki Zabytków Starożytności w Królestwie Polskim służące do objaśnienia opisu tychże Starożytności sporządzonego przez Delegację wyсланą z polecenia Rady Administracyjnej Królestwa w latach 1844 i 1846 zebrane*, Atlas IV. Gubernia Warszawska, Powiaty: kaliski, koniński, sieradzki, piotrkowski i wieluński, 1851, rękopis, Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego.

⁴¹ Zob. A. Jarosińska-Krokowska, J. Nowiński, *Koncepcja rewaloryzacji i zagospodarowania parku i ogrodów przy pocysterskim opactwie w Łądzie nad Wartą*, Warszawa luty 2008, maszynopis w archiwum Administracji Obiektami Towarzystwa Salezjańskiego Inspektorii p.w. Św. Wojciecha w Pile.